

УДК 316.64

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).112](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).112)

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора з науково-методичної роботи,
провідний науковий співробітник лабораторії психології
політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2950-0741
nok55@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ “НІГІЛІЗМ”

Представлено результати пошуку теоретико-методологічної стратегії вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену. Основним завданням було виявити засоби соціально-психологічного осмислення цього феномену. Ретроспективний аналіз філософських концепцій нігілізму та поглядів сучасних дослідників на це явище дав змогу зробити висновок, що наразі є щонайменше два підходи до його вивчення: (перший – презентація нігілізму як “онто-історичного” явища, другий – коли нігілізм розглядається як властивість мислення або специфічна його спрямованість). Обстоюється думка, що єдиним і природним критерієм, який поєднує всю різноманітність нігілістичної тематики, є онтологічний вимір. Презентовано авторське розуміння нігілізму як феномену, що має комунікативну природу і виявляється в процесі смислотворення – коли заперечення є певним твердженням, що реалізується в подальшій протестній активності особистості; беручи до уваги загальнопсихологічні та соціально-психологічні теорії і концепції, зроблено спробу обґрунтувати таке розуміння сутності нігілістичного ставлення до дійсності. Наголошено, що нігілістичне ставлення залежить від сформованості особистісних ставлень і визначає реакції, переживання і дії людини у зв’язку з обставинами її життя. Якість системи ставлень (позитивних/негативних) узалежнено від того, як людина взаємодіє зі світом і як трансформує власний досвід в уявлення та переконання, у концептуальну модель “себе у світі”, на основі якої відтак окреслює свої цілі і способи їх досягнення, оцінює те, що відбувається. Зауважено, що все це є продуктом комунікації особистості з “олюдненим світом”, “виростає” з процесу і феноменів взаємодії, визначаючи особистісну регуляцію цієї взаємодії. Зроблено висновок, що особистісна регуляція процесу взаємодії людини із собою і світом є смислотворчою, оскільки саме осмислення того, що відбувається, визначає вибір суб’єктом свого способу “буття у світі”, а “збій” у процесі комунікативного смислотворення стає зазвичай основною причиною нігілістичного ставлення до світу.

Ключові слова: нігілізм; особистість; суб’єкт; смислотворча комунікація.

Zinaida F. Sivers

Ph.D. in Jurisprudence, Docent, Deputy Director,
Leading Researcher of the Laboratory of Psychology
of Politico-Legal Relationships,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2950-0741
nok55@ukr.net

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIO-
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE “NIHILISM” PHENOMENON**

Abstract. There are presented the results of the search for a theoretic-methodological strategy for the study of nihilism as a socio-psychological phenomenon. The main task was to identify the means of socio-psychological understanding of this phenomenon. A retrospective analysis of the philosophical concepts of nihilism and the views of contemporary scholars led to the conclusion that there are at least two approaches to study the nihilism: the first one is the presentation of nihilism as an “onto-historical” phenomenon, the second one identifies nihilism as an attribute of thinking or its specific focus. The analysis also helped to state that the only and natural criterion that combines all the diversity of nihilistic subjects is the ontological dimension. It is presented the author’s understanding of nihilism as a phenomenon that has communicative nature and manifests itself in the process of meaning-making when the denial is a certain statement, which is realized in further protest activity of the individual. It is made an attempt to substantiate this understanding of the essence of a nihilistic attitude towards reality by taking into account the general psychological and socio-psychological theories and concepts. It is emphasized that the nihilistic attitude depends on the formation of personal attitudes and determines the reactions, experiences, and actions of a person in relation to the circumstances of his/her life. The quality of the positive/negative attitude system depends on how a person interacts with the world, and how a person transforms her/his experience into ideas and beliefs, into a conceptual model of “myself in the world”, on the basis of which a person defines personal goals and ways of achieving them, and assesses on what’s going on. It is noted that all this is a product of communication of the person with the humanized world, and “grows” from the interaction processes and phenomena, and determines the personal regulation of this interaction. It is concluded that personal regulation of the interaction process of a person with him/herself and the world is meaningful, because the very understanding of what happens, determines the personal choice of the way of “being in the world”, and the “failure” in the process of communicative sense formation is usually the main cause of nihilistic attitude towards the world.

Keywords: nihilism; personality; subject; meaningful communication.

Постановка проблеми. Складна соціально-економічна і соціально-політична ситуація, що спостерігається в Україні впродовж останніх десятиліть, та її загострення, спричинене воєнними діями на сході країни, зумовлюють формування об’єктивних умов для зростання різноманітних соціальних ризиків, у т. ч. в політико-правовій сфері. Одним з таких ризиків є помітне посилення політико-правового нігілізму в індивідуальній та суспільній свідомості. А тому потреба в науковому аналізі феномену “нігілізм” наразі обумовлена причинами не лише суто теоретичного, а й прикладного характеру. Затребуваність соціально-психологічних досліджень цього феномену визначається ще й необхідністю вирішення завдань, спрямованих на підвищення ефективності соціальних практик та оптимізацію політико-правового проектування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перш за все зазначимо, що, оскільки наша розвідка полягає в пошуку адекватного теоретико-методологічного підґрунтя для соціально-психологічного аналізу нігілізму, було здійснено ретроспективний аналіз основних підходів до вивчення цього феномену. За понад два сторіччя наука накопичила чималі знання про нігілізм як світогляд, виокремлюючи екзистенційні питання як підстави для нігілістичного ставлення людини до світу. У західній філософії термін “нігілізм” уперше з’являється в другій половині XIX ст., зокрема в працях німецького філософа Фрідріха Генріха Якобі. У наступному столітті значного поширення цей термін набуває насамперед завдяки песимістичній концепції “знецінення світу” Артура Шопенгауера (а саме його ідеї про те, що все йде до гіршого і порожнечі) та фундаментальному аналізу нігілізму, проведеному Ф. Ніцше, а також працям С. К’еркегора, О. Шпенглера, М. Гайдеггера та ін. Подальше вивчення нігілізму пов’язане із з’ясуванням соціальної специфіки нігілістичного осмислення цінностей і норм, чому значною мірою сприяли праці Теодора Адорно, Пітера Бергера, Томаса Лукмана. Завдяки концепції Освальда Шпенглера нігілізм стає частиною соціокультурного контексту; його розуміють спочатку як феномен, що з’явився в результаті занепаду західної науки і культури, яка перетворилася в безособову і механістичну цивілізацію, що заперечує і сакральність, і релігію. У працях Альберта Камю, Фернана Броделя аналізується вплив історичної свідомості на систему цінностей та її інтерпретації, що, на думку дослідників, і стає причиною нігілістичних поглядів на суспільство. На взаємозв’язок нігілізму й індивідуалізму вказують Норберт Еліас і Луї Дюмон.

Пізніше Едмунд Гуссерль, Ернест Гелленер та Аласдер Макінтайр сформулювали ідею про взаємозв’язок кризи людства і проблеми свободи. На роль критичного мислення в структурі та змісті нігілізму звертали увагу Реймон Арон, Юліус Евола, Гіларі Патнем, Ніклас Луман та ін. Основне джерело нігілізму Ульріх Бек і Чарльз Кулі вбачали у системних відношеннях соціального порядку. При цьому Чарльз Кулі, Ніклас Луман, Аласдер Макінтайр обстоювали погляд на соціальність як на джерело суспільного порядку та його заперечення. Викривлення уявлень про справедливість та його відображення в соціальній практиці аналізують Отфрід Гьофе та Юрген Габермас. Соціологічні та культурно-історичні аспекти формування причинного комплексу нігілізму вивчали Поль Рікер, Жан Бодріяр, Рендал Коллінз, Ерік Гобсбаум та ін. Різноманітні концепції модерну як джерела нових соціальних ефектів знайшли відображення в теоріях “суспільства ризиків” Ульріха Бека, “індивідуалізованого суспільства” Зигмунта Баумана та “постіндустріального суспільства” Реймона Арона і Деніела Белла. Глибиною онтологічного аналізу вирізняється теологічний підхід до досліджень сутності нігілізму. Представники цього напрямку Юджин Роуз, Христос Яннарас, Майкл Ален Джіллеспі спираються на певний історизм релігійної традиції, що дає змогу реконструювати передумови нігілістичного мислення.

Сьогодні поняття нігілізму широко використовують критики сучасної цивілізації, які вважають, що різноманітні форми нігілізму пов’язані з втратою почуття провини й особистої відповідальності, а також із тим, що в структурі внутрішнього світу сучасної людини є недостатнім вплив “над-Я” як противаги бажанням індивіда. Відомий італійський філософ Джанні Ваттімо пропонує розглядати нігілізм як проблему, дотичну до ситуації модерністського і постмодерністського мислення. У своїх працях Ваттімо зближує ніцшеанське і гайдеггерівське бачення проблеми нігілізму, спираючись на спільну онтологічну перспективу аналізу цими філософами досліджуваного феномену (Vattimo, 1988; 1989; 1992). А в роботі “Нігілізм і звільнення: етика, політика, право” дослідник закликає знову повернутися до проблематики буття, яку декларував Гайдеггер, особливо до контексту його роздумів про “долю буття” (Vattimo, 2006).

Невирішені частини загальної проблеми. Стислий огляд досліджень нігілізму показує, що, з одного боку, філософські концепції нігілізму підтверджують перспективи онтологічного підходу до аналізу цього феномену, з другого – деяка обмеженість концептуальних підходів спрощує уявлення про природу нігілізму та утруднює пошук антинігілістичного ресурсу.

Тому метою нашої статті став пошук теоретико-методологічної стратегії вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену з подальшою побудовою теоретичної моделі та операціоналізацією, а основним завданням – виявлення засобів соціально-психологічного осмислення цього феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз філософських концепцій нігілізму показав, що є щонайменше два підходи до вивчення цього феномену. *Перший* полягає в презентації нігілізму як “онто-історичного” явища. У цьому випадку відбувається занурення в історичний контекст феномену як знецінення найвищих цінностей, смерті Бога чи забуття буття (торжество нігілізму) або знівелювання нігілізму у філософії постмодерну. *Другий* підхід – коли нігілізм розглядається як властивість мислення або специфічна спрямованість, що є характерною для всіх епох і може стосовуватися різних поглядів на світ. Онто-історичний підхід до вивчення сутності нігілізму властивий передусім Ф. Ніцше, М. Гайдеггеру, Ж. Бодрію.

Сучасні філософи також порушують питання про “нігілізм” як онтологічний феномен. Зокрема, російський дослідник В. Косихін у своїй монографії “Нігілізм і діалектика” переконливо доводить, що немає жодного сенсу вести мову про філософські категорії за межами буття, хоч у межах онтологічного розгляду, на його думку, можливі різні підходи і напрямки досліджень. Обґрунтовуючи своє уявлення про нігілізм як онтологічний феномен, Косихін стверджує, що навіть у Ніцше нігілізм є не лише аксіологічним поняттям. При цьому він посилається на М. Гайдеггера, який звернув увагу на пов’язаність понять “цінність” і “буття” у Ніцше, тобто на онто-аксіологічний вимір його мислення про нігілізм (Косихин, 2009). Отож цілком логічно, на наш погляд, виглядає позиція цього автора, що єдиним і природним виміром, який поєднує все розмаїття нігілістичної тематики, є *онтологічний вимір*.

Запропонований онтологічний вимір аналізу нігілізму видається найбільш продуктивним для нашого дослідження, оскільки ми розглядаємо нігілістичні прояви особистості з позиції її самовизначення як суб’єкта буття. При цьому ми виходимо з уявлень, що нігілізм має комунікативну природу і виявляється в процесі смислотворення, коли заперечення є певним твердженням, яке реалізується в подальшій протестній активності особистості. Інакше кажучи, основним джерелом нігілістичного ставлення до світу є “збій” у процесі комунікативного смислоутворення. Отож спробуймо обґрунтувати таке розуміння нігілістичного ставлення до дійсності.

У процесі самовизначення суб’єкт на основі свого ставлення до світу конструє стратегію власного життя і здатен перетворювати систему цінностей, ідеалів, норм і правил, прийнятих у суспільстві. Він обирає певний спосіб існування, що відображає процес самовизначення особистості та його психологічні наслідки. Вирішуючи свої життєві завдання, обираючи цілі і способи їх досягнення, людина взаємодіє із зовнішнім і внутрішнім світом свого буття. На основі досвіду численних взаємодій формується система ставлень людини до дійсності, яка регулює будь-яку її активність через смислотворення. Щоб обрати власні способи вирішення життєвих завдань, людині недостатньо лише інстинктивних механізмів і рефлекторної регуляції активності. Це пов’язано з численними варіантами вибору смислів того, що відбувається (умов, орієнтирів, цілей), які пропонує суб’єктові вибору “олюднений” світ. Створюючи особистісні смисли, суб’єкт приймає рішення про те, на що слід орієнтуватися, чого прагнути і як цього досягти. Не загубитися в цьому розмаїтті багатозначностей йому допомагає специфічний “інструмент” орієнтації в суб’єктивно-об’єктивному просторі власного життя – система ставлень до дійсності, система смислотворення, яку у вітчизняній психології визначають поняттям “*особистість*”.

Уявлення про особистість як інструмент, що пов’язує в єдиний вузол усі сторони людського буття, було закладено С. Рубінштейном; відтак воно дістало подальший розвиток у сучасних теоріях особистості. Усі численні теорії особистості (якщо абстрагуватися від термінологічних розбіжностей) об’єднуються загальним уявленням про те, що впродовж свого життя (у яке деякі автори включають і внутрішньоутробний період) людина

напрацьовує власну систему ставлень до дійсності (до себе, до людей, до світу, до способів взаємодії), яка визначає її спосіб життя. Особистість як система ставлень людини до дійсності регулює її активність, визначаючи що сприймати, як осмислювати те, що відбувається, і як до цього ставитися. Як ансамбль ставлень, особистість стає посередником у комунікації між людиною і світом, визначаючи ті смисли, якими наділяє людина будь-який предмет, явище або подію в сьогоденні, минулому або майбутньому. Здійснення людиною будь-якого вибору ґрунтується на тих її ставленнях до дійсності, які актуалізувалися тут і зараз й опосередковані індивідуальним способом конструювання з них смислової основи вибору.

Безперервний процес особистісної регуляції взаємодії людини зі світом, по суті, є *комунікацією* – налагодженням, підтриманням і розвитком психологічного зв'язку людини з дійсністю (Ломов, 1984; Мясіщев, 1995). Тобто можна сказати, що особистість є продуктом й інструментом комунікації людини з “олюдненим” світом. Зважаючи на це, обраний нами для дослідження нігілізму комунікативний підхід містить значний методологічний ресурс, зокрема тому, що предметом вивчення за комунікативного підходу є процес конструювання особистістю себе, світу і свого життя у світі. Комунікативний підхід до дослідження психічного, основоположником якого в радянській психології був Б. Ломов, ґрунтується на ідеї про первинність спілкування щодо всіх інших форм людської активності, включно з поведінкою і діяльністю (Ломов, 1984). Ця ідея інтегрує теоретичні положення про опосередкування і сигніфікацію вищих психічних функцій як принципів соціального конструювання з положеннями діяльнісного підходу, що утверджують системотворчу роль діяльності в розвитку свідомості та особистості (Леонтьєв, 2003). Комунікативна теорія психічного, яку дослідники створювали як пояснювальну теоретичну модель емпірично відкритого феномену “обмеженості можливостей формування і розвитку пізнавальних процесів поза організацією спільної діяльності людей” (Ломов, 1984, с. 179), згодом стала метатеорією (науковим підходом, що солідаризує інші бачення природи психічного) (Мазилов, 2001).

Люди не живуть розрізнено – вони завжди існують у системі соціальних стосунків. І те, що ми визначаємо як “дійсність”, є проявом процесу комунікації людини з “олюдненим” світом. У такому розширеному розумінні комунікація людини зі світом починається ще в пренатальний період (О. Шторм, С. Гроф), а засобами комунікації стають будь-які речі і цінності, які можуть переводити досвід та енергію одних людей у досвід та енергію інших (М. Маклюен). Суб'єктами комунікації можуть бути не лише реальні люди, не лише сконструйовані образи справжніх або уявних співрозмовників, а будь-які явища зовнішнього або внутрішнього світу, що відображаються людиною (Г. Дьяконов, Ю. Лотман, В. Панфьоров, Н. Сарджвеладзе). Людина завжди перебуває в комунікативному процесі (не забуваймо про внутрішній діалог!), оскільки сприймає, осмислює, оцінює інформацію від зовнішнього і внутрішнього світу, конструює на її основі образи дійсності й обирає способи поведінки з нею. Навіть якщо суб'єкт вибору “не помічає” певну інформацію, це все одно є проявом процесу комунікації людини з “олюдненим” світом.

За комунікативного підходу комунікацію розглядають як сутнісну основу всього життя людини, як особистісний аспект будь-якої взаємодії людини з “олюдненим” світом. Ця взаємодія може набувати форми спілкування, гри, споглядання, перетворювальної діяльності тощо, але жодна взаємодія не може відбуватися поза ставленням людини до дійсності. Комунікація є основою всього життєвого процесу людини, охоплюючи і внутрішній, смисловий бік забезпечення психологічного зв'язку, і зовнішній бік, що об'єктивує всі особистісні смисли й поєднує всі форми активності, у т. ч. і протестну активність. Центром уваги комунікативної теорії психічного є процес смислотворення в процесі здійснення людиною життєвих виборів. Процес смислотворення – це завжди комунікативний процес, під час якого між людиною з її багатозначними стосунками до дійсності й “олюдненим” світом, представленим у виявлених особистістю значеннях, відбувається “діалог”, результатом якого стає створений особистісний смисл. Отже, особистісний смисл має

комунікативну природу і є “угодою” між суб’єктом (з його ставленням до того, що відбувається) і тими обставинами життя, у зв’язку з якими особистість створює цей смисл.

Якість смислотворення визначається всіма планами функціонування особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності, її самостворенням, самоорганізацією і саморозвитком. Якщо утворювані особистістю смисли в процесі комунікації (взаємодії) блокують накопичення, реалізацію або вдосконалення її психологічного потенціалу, то це свідчить про порушення процесу смислотворення. Усі особистісні утворення (мотиви, цілі, інтенції, настановлення, диспозиції, цінності), через які мультиплікуються психологічні поняття, онтологічно не існують один без одного. Коли Д. Леонт’єв виділяє структуру смислових утворень особистості, то йдеться про ті ставлення людини до дійсності, які так чи інакше впливають на смислотворчість. Це стосується смислових настановлень, мотивів, смислових диспозицій, смислових конструктів та особистісних цінностей (Леонт’єв, 2003, с. 154). Проте в цей же ряд дослідник ставить і “особистісний смисл”, визначаючи його як “смислове утворення”, яке разом зі смисловим настановленням відносить до найнижчого рівня організації “динамічної смислової системи”. Найвищим рівнем цієї системи він вважає особистісні цінності. О. Асмолов (1990) визначає особистісний смисл як зміст смислового настановлення, яке є формою вираження особистісного смислу у вигляді готовності до здійснення певним чином спрямованої діяльності (с. 359). Особистісний смисл, за визначенням, не може бути автономний від ситуації взаємодії, оскільки інтегрує актуалізовані в комунікації суб’єктивні ставлення людини до дійсності. Д. Леонт’єв у роботі “Психологія смислу” (2003) визначає смисл “як відношення між суб’єктом і об’єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об’єкта (явища) в житті суб’єкта, виділяє цей об’єкт (явище) в образі світу і втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб’єкта щодо цього об’єкта (явища)” (с. 63).

Питанням, щодо якого в дослідників наразі зберігаються теоретичні розбіжності, є питання про критерії якості процесу смислотворення. Оскільки смисли регулюють взаємодію людини і світу, то в більшості досліджень розкриваються закономірності розвитку і критерії ефективності смислової регуляції життєдіяльності людини. На думку одних авторів, рівень “якості” смислової регуляції зростає з підвищенням рівня узагальненості і стійкості смислових утворень, присвоєних особистістю (Б. Братусь, Д. Леонт’єв, О. Серий та ін.). Інші дослідники вважають, що “якість” смислової регуляції взаємодії людини зі світом визначається її “відкритістю досвіду”, здатністю не привносити в процес усвідомлення того, що відбувається, заготовлені шаблони конструювання дійсності (Ю. Джендлін, Дж. Келлі, Ф. Перлз, К. Роджерс та ін.).

Запропонована О. Осадько комунікативна концепція особистісного смислу дає змогу визначати “якість” смислотворення за допомогою критеріїв повноцінності комунікації. Дослідниця вважає, що процес конструювання смислу може бути пов’язаним з поглибленням або перериванням контакту з “неприйнятними” обставинами. Якщо суб’єкт відмовляється від усвідомлення своїх колишніх надбань (думок, уподобань, цілей, цінностей), то його вибір більшою мірою детермінований зовнішніми обставинами. У разі ігнорування суб’єктом свого безпосереднього досвіду (не помічає поточних аспектів того, що відбувається) він втрачає у своїй “автономності” зв’язок з реальністю (Осадько, 2016).

Комунікативний підхід до проблеми “якості” смислотворення дає змогу солідаризувати структурні і функціональні моделі цього феномену на новому рівні їх розуміння. Процес смислотворення сприятиме становленню особистості, якщо він не обмежується заготовленими схемами досвіду, якщо суб’єкт комунікації відкритий до своїх безпосередніх переживань поточного досвіду взаємодії зі світом. Така відкритість досвідові дає змогу не обмежувати комунікацію, не “підганяти” його під готові схеми розуміння, а бути чутливим до тих змін, які постійно відбуваються в людині і світі, відкривати нові аспекти і можливості розвитку та взаємодії.

Наступним етапом смислотворення є концептуалізація досвіду взаємодії, використання цього емпіричного матеріалу для висунення і перевірки гіпотез про принципи

свого життя у світі (Келли, 2000). Нові (більш високого рівня) смислові конструкції (за умови повноцінності смислотворчої комунікації) мають тенденцію до більш високого рівня узагальненості і стійкості. Вони зберігаються в системі ставлень людини до дійсності як підсистеми мотивів, настановлень, диспозицій або цінностей, стабілізують процес розвитку особистості, оскільки в них пов'язується її життєвий досвід і містяться орієнтири для побудови бажаного майбутнього. Для того щоб освоювати смислові суперечності, що виявляються в процесі здійснення життєвих виборів, і справді потрібно створювати смислові конструкції вищого порядку. І саме цю тенденцію мають на увазі дослідники, які вивчають “смислову сферу особистості” і “рівні смислових утворень”. Проте навіть найвищий рівень “смислових утворень”, яким дослідники вважають ціннісно-смисловий, не є достатньою умовою для якісного процесу смислотворення. Тому прибічникам цієї моделі доводиться звертатися до “морально-етичних” оцінок тих цінностей, якими керується особистість, говорити про цінності “смислові і несмислові”, про ті, що приводять або не приводять до реалізації “людської суті” (Братусь, 1997), про оптимальний смисл (Леонтьєв, 2003), про смисл подолання (Шапіро, 2009) і т. ін.

Незалежно від повноти смислотворчої комунікації, внутрішніх самообмежень і зовнішніх перешкод, що переривають контакт суб'єкта з цими обставинами, будь-який процес смислотворення здійснюється особистістю як цілісною (хоча часто суперечливою) системою ставлень людини до дійсності. Основоположник концепції психології ставлень В. Мясищев (1995) розглядає ставлення людини “не як частину особистості, а як потенціал її психічної реакції у зв'язку з будь-яким предметом, процесом або фактом дійсності” і визначає особистість “як людину в її ставленнях до дійсності” (с. 43). Запропоноване дослідником розуміння особистості дає змогу побачити її сутність як “потенційного психічного”, яке твориться в процесі взаємодії людини зі світом і водночас творить цю взаємодію (визначає сам процес накопичення досвіду), змінюючи тим самим себе (трансформуючи індивідуальний і соціальний досвід у суб'єктивні ставлення). Створена В. Мясищевим концепція особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності унеможливує використання теоретичного конструкта “особистість” не лише для наукових, а й для практичних психологічних завдань, оскільки “особистостями” є всі реальні люди, а не тільки ті, хто досягнув “висот” відповідності ідеалові гармонійності і всебічної розвинутості. Слід зазначити, що навіть у тих концепціях особистості, де її “народження” пов'язують з проходженням “вікових криз” або рівнем зрілості особистісних структур, її функцією все одно залишається вибір способу жити. Дослідники просто визнають за критерій “народження” особистості досягнутий людиною рівень зрілості системи її ставлень до дійсності, що дає змогу здійснювати певні вибори в певний спосіб. Тобто вчені визначають той критерій (умову), за яким можна виявити, що людина досягла певного етапу свого особистісного розвитку. Якщо за критерій “народження” особистості береться найвища позначка особистісних проявів, то “особистостями” можна вважати тільки небагатьох видатних представників людства. Але критеріями можуть бути й досягнуті людиною рівні освоєння “базових суперечностей розвитку особистості” – інтеріоризація соціальних і культурних норм як внутрішніх регуляторів поведінки (Л. Виготський, Е. Еріксон, Д. Ельконін). Критерієм може також бути спосіб розв'язання мотиваційних конфліктів: залежно від того, яким мотивам – природним, соціальним або культурним – віддається перевага, дослідники називають людину “природним індивідом”, “соціальним суб'єктом” або “особистістю” (А. Аверіна, О. Леонтьєв, В. Столін). Таким же умовним критерієм є ступінь свободи людини від впливу зовнішніх мотивів, її здатність здійснювати вчинки, бути суб'єктом власного життя (А. Брушлінський, В. Знаков, В. Роменець, В. Слободчиков). У нашому дослідженні ми виходимо з того, що всі ставлення людини до дійсності є особистісними й опосередковують реакції, переживання і дії людини на будь-якому етапі її розвитку.

Як уже зазначалося вище, особистість є *суб'єктом комунікації*. Поняття “суб'єкт” у психології використовують у двох значеннях. Перше значення (яким ми тут послуговуємося) – це людина як носій діяльнісно-смислового ставлення до світу: суб'єкт ухвалює рішення про

те, що відбувається і як до цього ставитися (О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе). Друге значення поняття “суб’єкт” пов’язане з оцінкою рівня розвитку цих здібностей та уявленням про те, що людина стає “суб’єктом” свого життя і діяльності, коли досягає найвищого рівня активності, цілісності, автономності (Л. Анциферова, А. Брушлінський, В. Татенко). У цьому, “якісному”, значенні говорять про людину як про суб’єкта тільки в разі такого розуміння нею власного буття, за якого вона, усвідомлюючи об’єктивність і складність своїх проблем, водночас відчуває відповідальність щодо них і має силу для їх розв’язання (Знаков, 2003, с. 100).

У процесі життєдіяльності людина постійно стикається з проблемністю власного буття. С. Рубінштейн пов’язував проблемність буття з наявністю суперечностей буття. Суперечності характеризують як саму соціальну дійсність, так і співвідношення і взаємодію з нею суб’єкта і його власну сутність (суперечності між свідомістю і дійсністю, можливостями і бажаннями тощо). У ситуаціях вибору особистість стає суб’єктом поведінки щодо виявлених суперечностей (Рубінштейн, 2012). К. Абульханова вважає, що суб’єкта характеризує саме спосіб їх (суперечностей) експлікації у вигляді проблем, життєвих завдань і спосіб їх вирішення. Очевидно, що й розвиток особистості, як і розвиток світу в цілому, відбувається шляхом долаття суперечностей. Проте суб’єкта характеризує спосіб долаття цих суперечностей, імпліцитно пов’язаний з його особливою якістю, а саме тим, що особистість як суб’єкт має особливу здатність використовувати свої психічні, особистісні, професійні та життєві можливості як засоби подолання цих суперечностей (Абульханова, 2007, с. 36). Дослідники, які розглядають суб’єктну регуляцію взаємодії людини зі світом як особливий (вищий) рівень особистісної (суб’єктивної) регуляції, виділяють як критерій брак або наявність “діяльнісно-перетворювального”, творчого ставлення людини до своїх психічних можливостей і до себе як їх носія. Оскільки будь-які ставлення людини до дійсності (і ставлення до своїх ставлень) є проявом (феноменом) функціонування особистості, то “досягнення рівня суб’єкта” – це одна з наукових оцінок якості проявів регульовальної функції особистості.

Ще одним підходом до дослідження суб’єктності в психології є масштабування тих виборів, які здійснює особистість. Так, особистість можна розглядати як суб’єкт життя (В. Дружинін, В. Знаков, К. Карпінський, Т. Титаренко), діяльності (О. Леонт'єв, В. Слободчиков, В. Татенко), комунікації (А. Брушлінський, Е. Ільїн, М. Каган, Л. Петровська) або як суб’єкт поведінки з виявленими в ході конструювання вибору суперечностями (К. Абульханова, В. Кабрін, В. Татенко). Схильність суб’єкта оцінювати те, що відбувається, за колись засвоєними шаблонами не дає йому змоги гнучко враховувати ті зміни, які відбуваються в ньому самому і у світі, в якому він живе. І, щоб зберігати ілюзію досконалості свого розуміння дійсності, людині доводиться все частіше уникати суперечностей, що постійно виникають, перериваючи контакт із собою і зі світом.

Смислотворча комунікація є ієрархією багатьох рівнів міжособистісних і внутрішньоособистісних комунікацій, що “динамічно інтегрує різні характеристики особистості (мотивації, риси, схильності, когніції, інтеракції, настановлення, почуття, цінності, смисли, норми, ролі, ставлення тощо) в нову якість – комунікативний світ” (Петрова, 2011, с. 100). Оскільки смислотворча комунікація – це процес пов’язування особистості суб’єкта, що змінюється, зі світом, що змінюється, то її здатність “помічати” зміни зовнішніх і внутрішніх умов життя (бути “в контакт” з тим, що відбувається) нерозривно пов’язана із здатністю “вбудовувати” ці зміни в постійно оновлювану суб’єктивну модель “себе у світі” (долати суперечності, створюючи смислові конструкції більш високого порядку). Цей зв’язок двосторонній: з одного боку – переривання циклу контактування з тим, що відбувається, позбавляє особистість матеріалу для саморозвитку (перевірки і модернізації своєї концептуальної моделі дійсності), з другого боку – суб’єктивні конструкції себе і світу, що не розвиваються (стають застарілими) спотворюють процес комунікації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, нігілістичне ставлення до дійсності залежить від сформованості особистісних ставлень і визначає реакції, переживання

і дії людини у зв'язку з обставинами її життя. “Якість” системи ставлень (позитивних/негативних) залежить від того, як людина взаємодіє зі світом і як трансформує свій досвід у свої уявлення, переконання тощо в концептуальну модель “себе у світі”. На основі сформованої моделі “себе у світі” людина обирає свої цілі і способи їх досягнення, оцінює те, що відбувається. Але ці психічні утворення самі є продуктом комунікації особистості з “олюдненим” світом, вони виростають з процесу і феноменів взаємодії і визначають особистісну регуляцію цієї взаємодії. Особистісна регуляція процесу взаємодії людини із собою і світом є смислотворчою, оскільки саме осмислення того, що відбувається, визначає вибір суб’єктом свого способу “буття у світі”. З огляду на вищезазначене найбільш продуктивними методологічними підходами для подальшого вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену вважаємо: екзистенційний підхід до розуміння людського буття як процесу коеволуції двох систем – “людини” і “світу” (Г. Гадамер, Е. Гуссерль, С. К’єркегор, М. Гайдеггер); екзистенційно-гуманістичний підхід до розуміння особистості (К. Абульханова, О. Асмолов, Г. Олпорт, К. Роджерс, С. Рубінштейн); теорію особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності (В. М’ясищев); суб’єктний підхід до вивчення процесу становлення особистості (К. Абульханова, С. Рубінштейн); концепції конструювання особистісних смислів (Л. Анциферова, О. Асмолов, Л. Виготський, Д. Леонт’єв, О. Леонт’єв, О. Серий, Б. Сосновський, В. Франкл) та смислотворчої комунікації як процесу особистісної регуляції взаємодії людини з “олюдненим” світом (Б. Братусь, М. Виноградов, В. Кабрін, Р. Мей); комунікативну концепцію особистісного смислу (О. Осадько).

Подальше вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену передбачає його операціоналізацію та емпіричне дослідження особливостей проявів “сучасного нігілізму” в політико-правовому полі.

Список використаних джерел

- Абульханова, К. А. (2007). Идеальность или реальность субъекта. В В. И. Моросанова (Ред.), *Субъект и личность в психологии саморегуляции* (с. 31–45). Москва – Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ.
- Асмолов, А. Г. (1990). *Психология личности*. Москва: Изд-во Моск. ун-та.
- Братусь, Б. С. (1997). Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии. В Д. А. Леонт’єв, В. Г. Щур (Ред.), *Психология с человеческим лицом. Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* (с. 67–92). Москва: Смысл.
- Знаков, В. В. (2003). Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия. *Психологический журнал*, 2, 24, 95–106.
- Келли, Дж. А. (2000). *Теория личности. Психология личных конструктов*. Санкт-Петербург: Речь.
- Косыхин, В. Г. (2009). *Нигилизм и диалектика*. Саратов: Научная книга.
- Леонт’єв, Д. А. (2003). *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. 2-е изд. Москва: Смысл.
- Ломов, Б. Ф. (1984). *Методологические и теоретические проблемы психологии*. Москва: Наука.
- Мазиллов, В. А. (2001). *Психология на пороге XXI века: методологические проблемы*. Ярославль: МАПН.
- М’ясищев, В. Н. (1995). *Психология отношений. Избранные психологические труды*. Ред. А. А. Бодалёв. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: Модэк.
- Осадько, О. Ю. (2016). *Общение как эликсир здоровья. Коммуникативные механизмы саногенеза личности*. Киев: Миллениум.
- Петрова, В. Н. (2011). Модель существования и развития образа будущего в процессе транскомуникации. В В. И. Кабрин (Ред.), *Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека* (с. 74–101). Томск: ТГУ.
- Рубинштейн, С. Л. (2012). *Человек и мир*. Санкт-Петербург: Питер.

Шапиро, Д. (2009). *Автономия и ригидная личность*. Москва: Класс.

Vattimo, G. (1989). Nihilism: Reactive and Active. Ed. by T. Darby, B. Egyed, & B. Jones (Eds.), *Nietzsche and the Rhetoric of Nihilism: Essays on Interpretation, Language and Politics* (pp. 15–22). Ottawa: Carleton University Press.

Vattimo, G. (2006). *Nihilism and Emancipation: Ethics, Politics and Law*. Baltimore: Columbia University Press.

Vattimo, G. (1992). Optimistic Nihilism. *Common Knowledge*, 1, 3, 37–44.

Vattimo, G. (1988). *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Trans. by Jon R. Snyder. Cambridge: Polity.

References

Abulkhanova, K. A. (2007). Idealnost ili realnost subyektu. In V. I. Morosanova (Ed.), *Subyekt i lichnost v psikhologii samoregulyatsii* (pp. 31–45). Moscow – Stavropol PI RAO, SevKavGTU. (in Russian)

Asmolov, A. G. (1990). *Psikhologiya lichnosti*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. (in Russian)

Bratus, B. S. (1997). Obraz cheloveka v gumanitarnoy, npravstvennoy i khristianskoy psikhologii In D. A. Leontyev, V. G. Shhur (Eds.), *Psikhologiya s chelovecheskim litsom. Gumanisticheskaya perspektiva v postsovetskoy psikhologii* (pp. 67–92). Moscow: Smysl. (in Russian)

Kelly, J. A. (2000). *Teoriya lichnosti. Psikhologiya lichnykh konstruktov*. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

Kosykhin, V. G. (2009). *Nigilizm i dialektika*. Saratov: Nauchnaya kniga. (in Russian)

Leontyev, D. A. (2003). *Psikhologiya smysla: priroda, stroeniye i dinamika smyslovoy realnosti*. 2 nd ed. Moscow: Smysl. (in Russian)

Lomov, B. F. (1984). *Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii*. Moscow: Nauka. (in Russian)

Mazilov, V. A. (2001). *Psikhologiya na poroge XXI veka: metodologicheskiye problemy*. Yaroslavl: MAPN. (in Russian)

Myasishhev, V. N. (1995). *Psikhologiya otnosheniy. Izbrannyye psikhologicheskie trudy*. Moscow: Institut prakticheskoy psikhologii; Voronezh: Modek. (in Russian)

Osadko, O. Yu. (2016). *Obshheniye kak eliksir zdorovya. Kommunikativnyye mekhanizmy sanogeneza lichnosti*. Kyiv: Millenium. (in Russian)

Petrova, V. N. (2011). Model sushchestvovaniya i razvitiya obraza budushchego v protsesse transkommunikatsii. In V. I. Kabrin (Ed.), *Transkommunikatsiya: preobrazovaniye zhiznennykh mirov cheloveka* (pp. 74–101). Tomsk: TGU. (in Russian)

Rubinshteyn, S. L. (2012). *Chelovek i mir*. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Shapiro, D. (2009). *Avtonomiya i rigidnaya lichnost*. Moscow: Klass. (in Russian)

Vattimo, G. (1989). Nihilism: Reactive and Active. Ed. by T. Darby, B. Egyed, & B. Jones (Eds.), *Nietzsche and the Rhetoric of Nihilism: Essays on Interpretation, Language and Politics* (pp. 15–22). Ottawa: Carleton University Press. (in English)

Vattimo, G. (2006). *Nihilism and Emancipation: Ethics, Politics and Law*. Baltimore: Columbia University Press. (in English)

Vattimo, G. (1992). Optimistic Nihilism. *Common Knowledge*, 1, 3, 37–44. (in English)

Vattimo, G. (1988). *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Trans. by Jon R. Snyder. Cambridge: Polity. (in English)

Znakov, V. V. (2003). Psikhologiya subyektu kak metodologiya ponimaniya chelovecheskogo bytiya. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 2, 24, 95–106. (in Russian)